

دانشگاه پیام نور

آشنایی با انواع خط کوفی

(رشته کتابت و نگارگری)

علی اصغر مقتدائی مهران بهزادی

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پر بار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب کتاب

پیشگفتار	نه
فصل اول. تاریخچه و پیدایش خط کوفی	۱
هدف کلی	۱
هدف‌های یادگیری	۱
مقدمه	۱
۱-۱ پیدایش خطوط قبل از اسلام	۲
۱-۱-۱ اقوام نبطی	۲
۲-۱-۱ پیدایش خط عربی	۵
۳-۱-۱ خط جزم	۸
۴-۱-۱ خط مقور	۸
۵-۱-۱ خط مبسوط	۱۱
۲-۱ پیدایش خط کوفی	۱۲
۱-۲-۱ شباهت خط کوفی با اوستایی	۱۳
۲-۲-۱ رواج خط کوفی	۱۵
۳-۲-۱ خط و کتابت در زمان رسول‌الله (ص)	۱۵
۴-۲-۱ اعراب‌گذاری و نقطه‌گذاری خط کوفی	۲۳
۵-۲-۱ انواع خط کوفی	۲۶
خلاصه فصل اول	۲۸
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول	۲۹
فصل دوم. انواع خط کوفی	۳۱
هدف کلی	۳۱

۳۱	هدف‌های یادگیری.....
۳۱	مقدمه.....
۳۲	۱-۲ تقسیم‌بندی خط‌های کوفی
۳۲	۱-۱-۲ خط‌های کوفی مشرقی.....
۹۴	۲-۱-۲ خط‌های کوفی مغربی
۱۰۶	خلاصه فصل دوم.....
۱۰۶	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم.....
۱۰۹	فصل سوم. اصول و قواعد و آنالیز خط کوفی
۱۰۹	هدف کلی.....
۱۰۹	هدف‌های یادگیری.....
۱۰۹	مقدمه.....
۱۰۹	۱-۳ اصول و قواعد خطوط کوفی قرآنی
۱۱۰	۱-۱-۳ نگارش خط کوفی مائل
۱۱۱	۲-۱-۳ نگارش خط کوفی مشق
۱۱۲	۳-۱-۳ نگارش خط کوفی پیرآموز
۱۱۳	۴-۱-۳ طراحی خط کوفی معقلی
۱۱۶	۵-۱-۳ طراحی خط کوفی معقلی متناظر
۱۲۰	۶-۱-۳ طراحی خطوط معقلی با عبارات بیشتر
۱۲۲	۷-۱-۳ طراحی خط معقلی گلچین
۱۲۳	۸-۱-۳ طراحی خط‌های کوفی تزئینی
۱۳۰	۹-۱-۳ خط کوفی آجری
۱۳۳	خلاصه فصل سوم.....
۱۳۴	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۱۳۵	فصل چهارم. کاربرد خطوط کوفی در معماری
۱۳۵	هدف کلی.....
۱۳۵	هدف‌های یادگیری.....
۱۳۵	مقدمه.....
۱۳۷	۱-۴ کاربرد خطوط کوفی مشرقی
۱۳۷	۱-۱-۴ خط کوفی آجری در بناهای اسلامی
۱۵۳	۲-۱-۴ خط کوفی در گچ‌بری بناهای اسلامی
۱۹۱	۳-۱-۴ گچ‌بری در دوره تیموری.....
۱۹۱	۴-۱-۴ گچ‌بری در بناهای کشورهای اسلامی
۲۰۰	۵-۱-۴ حجاری خطوط کوفی بر سنگ مقابر و کتیبه‌های سنگی
۲۱۳	۶-۱-۴ خط کوفی بر کاشی زرین‌فام
۲۱۶	۷-۱-۴ خط کوفی در کاشی‌کاری.....
۲۲۳	خلاصه فصل چهارم.....

۲۲۴	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم
۲۲۵	فصل پنجم. زیبایی‌شناسی خط کوفی در هنرهای اسلامی
۲۲۵	هدف کلی
۲۲۵	هدف‌های یادگیری
۲۲۵	مقدمه
۲۲۶	۱-۵ خط کوفی بر ظروف سرامیکی
۲۲۹	۲-۵ خط کوفی بر ظروف و اشیاء فلزی
۲۳۴	۳-۵ خط کوفی بر عاج
۲۳۵	۴-۵ خط کوفی بر اشیاء چوبی
۲۳۶	۵-۴ خط کوفی بر پارچه
۲۴۰	خلاصه فصل پنجم
۲۴۰	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم
۲۴۱	پاسخ خودآزمایی‌های چهارگزینه‌ای
۲۴۳	منابع و مآخذ

پیشگفتار

امروزه همه پژوهشگران معتقدند خط عربی شمالی که بر خطوط دیگر پیشی جسته و به نگارش قرآن مجید اختصاص یافته است، با خط نبطی - که از خط آرامی نشئت گرفته است - ارتباط تنگاتنگی دارد. الفبای قدیم به الفبای نبطی نزدیک بوده، همان الفبایی است که دو نوع خط متمایز کوفی و نسخ را در میان عرب حجاز به وجود آورد. قدیمی ترین آثاری که به خط کوفی و زبان عربی موجود می باشد، دو کتیبه است که یکی در یمن و به سه زبان یونانی، سریانی و عربی است و تاریخ ۵۱۲ م. دارد و کتیبه دیگر به دو زبان یونانی و عربی است و در معبدی مسیحی در حران قرار دارد. پس از رواج خط عربی، کتابت مصحف ها و کتاب ها و نامه ها و غیره، به تدریج به دو خط کوفی و نسخ منحصر شد. درباره سابقه خط کوفی گفته اند که نخستین بار ایرانیان آن را از خط آرامی اقتباس کرده اند. همچنین می توان گفت که ریشه خط های کوفی، نسخ و تعلیق «خط پهلوی» بوده است؛ زیرا خط پیرآموز، خط ویژه ایرانیان بوده که در زمان ساسانیان رواج داشته و پس از اسلام به کوفی تبدیل شده است.

با ظهور اسلام، اهمیت و منزلت کتاب مقدس و آسمانی قرآن کریم سبب شد تا مسلمین در هر چه بهتر و زیباتر نوشتن خط تشویق شده و خوشنویسان به بهترین وجه آن را نوشته و مذهب آن ها را تزئین و تذهیب کنند و همین امر موجب پیشرفت خط و خوشنویسی و تذهیب گردید. با توجه به خط های کوفی موجود در می یابیم که علاوه بر کتابت قرآن ها، خطوط کوفی تزئینی در معماری به صورت کتیبه بر بناهای آجری،

محراب‌ها، سنگ‌نوشته‌ها، ظروف سفالین، ظروف و اشیاء فلزی، کاشی‌کاری‌ها، اشیاء چوبی و بافته‌ها نیز نوشته شده‌اند.

کتیبه‌های کوفی آجرکاری شده در دوره سلجوقی که با مهارت تمام با نقوش هندسی تلفیق شده‌اند، اوج هنر معماری و نوشتن خط با آجر را نشان می‌دهد و به جرئت می‌توان گفت که سرآغاز هنر کتیبه‌نویسی در دوران اسلامی، دوره سلجوقی است. از همین زمان، هنر برجسته‌کاری با سفال که به خلق محراب‌های زرین‌فام با خطوط کوفی تزئینی انجامید، آغاز می‌شود و به تدریج ساخت محراب‌های گچ‌بری رواج می‌یابد. نمونه‌های منحصر به فرد گچ‌بری در دوره ایلخانی اوج هنر گچ‌بری ایرانی است. محراب‌های به جامانده از این دوران که خطوط کوفی و ثلث را در بالای محراب و حاشیه‌ها به طرز ماهرانه‌ای با نقوش اسلیمی و گیاهی تلفیق و گچ‌بری کرده‌اند، شاهدی بر این مدعاست. در دوره‌های تیموری و صفوی که کاشی‌کاری وارد معماری ایران می‌شود، خط و خوشنویسی نقش بسیار مهم و ارزشمندی در بناها ایفا می‌کند. به کار بردن خطوط کوفی و ثلث و یا کوفی و محقق در کاشی‌کاری‌ها در دورنگ متفاوت، زیبایی و جلوه‌گری خاصی به کتیبه‌ها می‌دهد به گونه‌ای که در دوران معاصر این خطوط نیز در کتیبه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد.

در خاتمه از همکاری صمیمانه کلیه همکاران، به‌ویژه سرکار خانم دکتر دیده‌بان، مدیرکل محترم دفتر تدوین، سرکار خانم زینب حیدری عراقی (کارشناس محترم تدوین) سرکار خانم نوری‌نژاد، ویراستار محترم علمی، به دلیل زحمات بی‌دریغشان کمال تشکر و سپاسگزاری را داریم.

علی‌اصغر مقتدائی - مهران بهزادی

فصل اول

تاریخچه و پیدایش خط کوفی

هدف کلی

آشنایی با تاریخچه خط کوفی

هدف‌های یادگیری

در پایان این فصل دانشجو باید:

۱. چگونگی شکل‌گیری خط عربی را بیان کند.
۲. چگونگی پیدایش خط کوفی را بداند.
۳. شیوه اعراب‌گذاری خط کوفی را توضیح دهد.
۴. اوضاع خط و کتابت در زمان پیامبر (ص) را شرح دهد.
۵. تحولات خط کوفی در صدر اسلام را توضیح دهد.

مقدمه

درباره تاریخچه پیدایش خط کوفی باید گفت که خط کوفی از خط نبطی گرفته شده و خط نبطی از خطوطی است که از خط آرامی نشئت گرفته است. خط نبطی در شام قدیم و در ناحیه شرقی فلسطین رواج داشته است. دو نوع خط نبطی به دست آمده است: یکی شبیه خط آرامی و دیگری نزدیک به خط عربی است که آن را نبطی متأخر نامیده‌اند. خط کوفی از خط عربی گرفته شده است. خط عربی ابتدا به عراق رفت و در

میان مردم حیره^۱ رواج پیدا کرد و به خط حیری معروف گردید. خط حیری بعدها به خط کوفی تبدیل شد. مردم انبار^۲ خط را از حیری‌ها آموختند. پس از آن خط به حجاز راه یافت. خط کوفی برای نگارش کلام‌الله مجید انتخاب گردید. با ظهور اسلام، اهمیت قرآن‌کریم که کتاب مقدس مسلمانان است، سبب شد تا کاتبان در زیباتر نوشتن خط تشویق شوند و مذهب‌بان‌ان‌ها را تزئین و تذهیب کنند.

۱-۱ پیدایش خطوط قبل از اسلام

زبان عربی به گروه خطوط الفبای سامی تعلق دارد. امروزه همه پژوهشگران معتقدند خط عربی شمالی که بر خطوط دیگر پیشی بسته و به نگارش قرآن‌مجدد اختصاص یافته‌است، با خط نبطی - که از خط آرامی نشئت گرفته است - ارتباط تنگاتنگی دارد. الفبای قدیم به الفبای نبطی نزدیک بوده، همان الفبایی است که دو نوع خط متمایز کوفی و نسخ را در میان عرب حجاز به‌وجود آورد (سفادی، ۱۳۸۱: ۹).

۱-۱-۱ اقوام نبطی

نبطی‌ها^۳ در سرزمینی که از سینا و شمال عربستان تا جنوب سوریه، امتداد داشت، سکونت داشتند. قلمرو حکومت آن‌ها در اطراف شهرهای مهم حجر^۴،

۱. نام قدیم شهر کوفه.

۲. شهر انبار (Anbar) یا پیروز شاپور یکی از شهرهای باستانی ایران در زمان ساسانیان بود. این کشور در حال حاضر در عراق قرار دارد. این شهر در زمان فرمانروایی شاپور یکم شاه ساسانی مورد تجدید بنا و بازسازی قرار گرفت و به نام شاپور نام‌گذاری شد. در این شهر مخازن بزرگ اسلحه و موادغذایی برای سپاهیان ساسانی ایجاد گردید، بدین‌سبب آنجا را شهر انبار نیز می‌نامیدند. نام این شهر در پشت سکه‌های خسروانوشیروان و خسروپرویز و یزدگرد سوم آخرین شهریار ساسانی دیده می‌شود. - انبار شهری در کنار فرات و در ده فرسنگی غرب بغداد که در قدیم فارسیان آن را فیروز شاپور و یونانیان آن را پریسپور می‌نامیدند. (لغت‌نامه دهخدا).

۳. نبط یا انباط قبایلی از عرب هستند که تا قرن چهارم قبل از میلاد پیوسته بیابان‌گرد بودند، سپس در جنوب فلسطین سکنی گزیده، پترا (سلع) را که اکنون در اردن است، مرکز و تختگاه خود قرار دادند. تمدن هلینی از آنان نشئت گرفت و تریانس امپراتور تروا، ح سال ۱۰۶ م. آن‌ها را مغلوب کرد. مشهورترین پادشاهان نبطی، حارث اول (ح ۱۶۹ ق.م)، حارث دوم، حارث سوم و عبیده اول بوده‌اند. حارث اول هم‌پیمان گروه موآلی بوده است (المنجد). نبط به معنی چشمه آب و نیز گروهی از ایرانیان است که در بطائح و زمین‌های عراق ساکن بودند و چون آب فراوانی داشتند آنان را نبطی می‌خواندند (اقراب الموارد).

پترا^۱ و بصری^۲ بود. این حکومت در حدود سال ۱۵۰ ق م تشکیل شد و در حدود سال ۱۰۶ م توسط روسی‌ها از بین رفتند؛ اما زبان و خط آن ادامه یافت و بر تحولات اولیه خط عربی تأثیر بسزایی بر جای گذاشت (همان).

هنگام فتح عراق به‌دست مسلمانان، مدرسه‌های زیادی برای تعلیم خط نبطی به نوجوانان وجود داشت. این خط به‌نحوی شایع بود که بازرگانان عرب چون قصد شام و عراق می‌کردند، ناگزیر از آموختن آن بودند (فتوح الاسلام فی بلاد العجم و خراسان، ۴۷۹).

خط کوفی که در صدر اسلام مخصوص کتابت کلام‌الله مجید انتخاب گردید، با خط نبطی که از آرامی نشئت‌گرفته بود، ارتباط زیادی دارد. نبطی‌ها علاوه‌بر نزدیکی بسیار با دیگر قبایل عرب، با آرامی‌ها نیز ارتباط فرهنگی و تجاری داشتند و زبان آن‌ها را به‌منزله زبان ادبی و رسمی خود به‌کار می‌بردند. خط نبطی در شهرهای بصری و حیرون و صلجد در شام قدیم و در حوران (ناحیه شرقی فلسطین) معمول بوده است.

در فاصله سال‌های ۲۱۰ تا ۵۶۸ میلادی (۶۲۲ میلادی مقارن با سال اول هجرت پیامبر اکرم^(ص)) کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌های متعددی به خط نبطی در قلمرو سکونت اعراب و در اراضی بین دمشق تا شمال عربستان، به‌دست‌آمده است که در اصول الخط العربی نمونه‌هایی از این سنگ‌نوشته‌ها به شرح زیر آورده شده است:

- نقش وادی المکتب در شبه‌جزیره طور سینا (۲۱۰ م)؛

- نقش وادی فران (۲۳۰ م)؛

- نقش طور سینا (۲۵۳ م)؛

- نقش مدائن صالح در شمال جزیره‌العرب (۲۶۷ م)؛

- نقش ام‌الجمال^۳ اول واقع‌شده در جنوب حوران در اردن (۲۵۰ یا ۲۷۰ م)؛

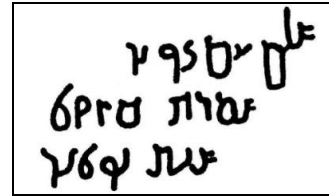
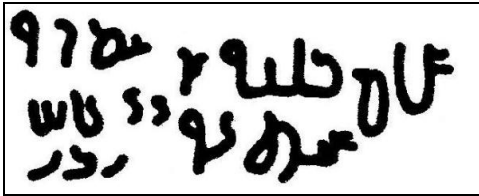
- نقش النماره^۴، قبرالملک امرؤالقیس بن عمرو ملک‌العرب واقع‌شده در کوه دروز، حران شرقی در سوریه (۳۲۸ م)؛

- نقش زبد^۵ به سه خط یونانی، سریانی و نبطی متأخر (عربی قدیم)، واقع در جنوب شرقی حلب، بین قنسرين و نهر فرات، نوشته‌شده بر سنگی که بر بالای بنای کلیسا

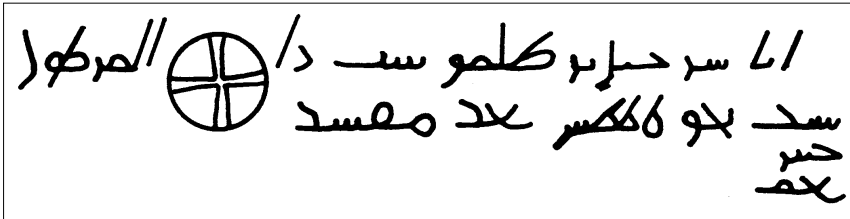
1. Petra
2. Busra
3. Om-al-Jamal
4. Namarah
5. Zabad

به کار رفته است (۵۱۲ م)؛

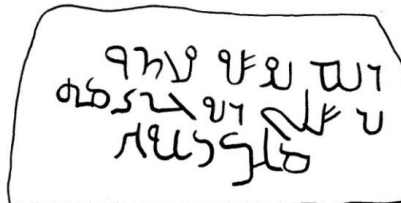
- نقش اسیس واقع شده در کوه اسیس، ۱۰۵ کیلومتری جنوب شرقی دمشق (۵۲۸ م)؛
- نقش حران^۱ سنگ‌نوشته‌ای است شبیه به خط نسخی قدیم که بر بالای کلیسا در لجای حران در سوریه نصب شده است (۵۶۸ م)؛
- نقش ام‌الجمال ثانی، واقع شده در سوریه (مربوط به قرن ششم میلادی) (جبوری، ۱۴۲۰ هـ. ق: ۲۰-۲۳).

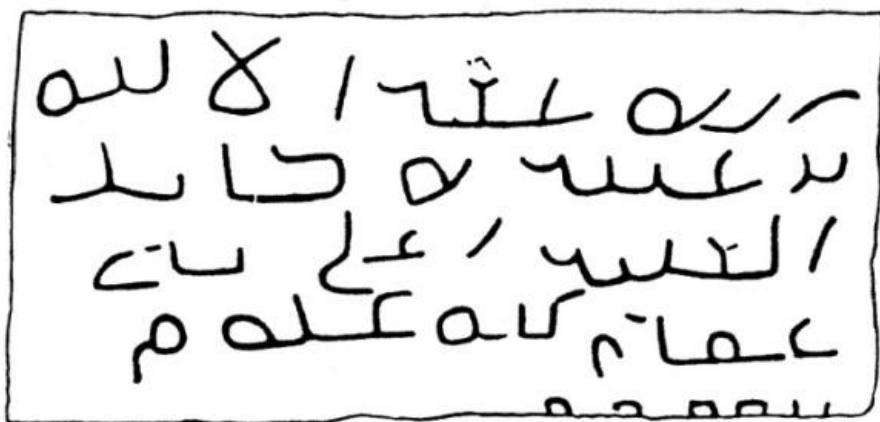
شکل ۱-۱. (راست): خط نبطی، نقش وادی فران، ۲۳۰ م (الخط العربی) (چپ): خط نبطی، نقش طور سینا، ۲۵۳ م (الخط العربی)

شکل ۲-۱. خط نبطی، نقش حران، سوریه، ۵۶۸ م (اصول الخط العربی) (سطر ۱. انا شرحیل بن ظلمو بنیت ذا المرطول؛ سطر ۲. سنت ۴۶۳ بعد مفسد سطر؛ ۳. خیبر سطر؛ ۴. بعم)

شکل ۳-۱. خط نبطی، نقش ام‌الجمال اول، سوریه، ۲۵۰ م (مصور الخط العربی) (سطر ۱. دنه نفسو فهور؛ سطر ۲. برسلی ربو جذیمه؛ سطر ۳. ملک تنوخ)

شکل ۱-۴. خط نبطی، نقش ام‌الجمال ثانی، قرن ۶ م (مصور الخط العربی) (سطر ۱. الله
غفر لالیه؛ سطر ۲. بن عبیده کاتب؛ سطر ۳. العبید اعلی بنی؛ سطر ۴. عمری کتبه عنه من سطر
۵. یقرؤه)

۱-۲ پیدایش خط عربی

در منابع مختلف عربی و فارسی، پیرامون چگونگی پیدایش خط عربی، مطالب و مباحث مختلفی آمده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

الف) راوی می‌گوید: «به عبدالله بن عباس گفتم: درباره نوشتن عربی، آیا پیش از آنکه خداوند تبارک و تعالی حضرت محمد (ص) را به پیامبری برانگیزد، با همین خط می‌نوشتید؟ و حروفی را که به هم می‌پیوندند، به هم می‌پیوستید و آن‌ها را که جدا نوشته می‌شوند، جدا می‌نوشتید؟ گفت آری. گفتم: این هنر را از که آموختید؟ گفت از حرب بن امیه. گفتم: و حرب آن را از که آموخت؟ گفت: از عبدالله بن جدعان. گفتم: وی آن را از که یاد گرفت؟ گفت: از مردم انبار. گفتم: مردم انبار آن را از که آموختند؟ گفت: از مسافری از مردم یمن از قبیله کنده. گفتم: آن مسافر آن را از که فرا گرفته بود؟ گفت: از خلعجان بن قاسم (و یا موهم) کاتب وحی هود پیامبر^(ع)». (ابن خلدون، ۱۹۵۷ م: ۸۳۱).

ب) ابن الندیم به نقل از هشام کلبی آورده است: نخستین کسانی که خط عربی را وضع کردند، گروهی از عرب عاریه^۱ بودند و به نوشته ابن کوفی، نامشان: ابوجاد، هواز، حطی، کلمون، صغفص و قریسات^۲ بود که آنان به همین شکل و اِعراب نوشتن را بر اساس نام خود وضع کردند» (ابن‌الندیم، ۱۳۸۱: ۷).

ج) ابن عباس درباره خط عربی گوید: «اولین کسانی که خط عربی را وضع کردند سه نفر از قبیله بولان^۳ بودند که در شهر انبار سکونت داشتند. نام آن‌ها مُرامرین مُرّة، اسلم بن سدره و عامر بن جدره بود. مرامر، مخترع صورت و شکل حروف بود؛ اسلم، فصل و وصل را امتیاز داد و عامر اعجام (نقطه‌گذاری حروف) را وضع کرد. اهل انبار خط را از آنان آموختند و مردم حیره و سایر عراقی‌ها آن را از اهل انبار فراگرفتند. گویند حضرت باری تعالی، اسماعیل^۴ را در سن ۲۴ سالگی به لغت و زبان تازی آشنا ساخت» (ابن‌الندیم، ۱۳۸۱: ۸) در جای دیگر آورده است: «نخستین خط عربی مکی است، پس از آن مدنی و بعد بصری و سپس کوفی» (همان، ۱۰).

د) بلاذری در فتوح البلدان آورده است: بشر بن عبدالملک، خط عربی را از اهل حیره بیاموخت و سپس به مکه رفت. سفیان بن امیه بن عبدشمس و ابوقیس بن عبدمناف بن زهره بن کلاب او را بدیدند که خط می‌نویسد. از وی خواستند به آنان خط بیاموزد. بشر حروف هجاء را به ایشان بیاموخت و به آنان خط نشان داد؛ چندان‌که آن دو توانستند بنویسند. بلاذری همچنین گفته است: در قریش هفده مرد و پنج زن به هنگام ظهور اسلام می‌توانستند خط بنویسند (بلاذری، ۱۳۶۷: ۶۵۵-۶۵۶).

ه) قبل از اسلام، نوشتن در میان قبیله‌های اوس و خزرج بسیار کم بود (قلقشندی، ۱۳۴۰: ۸ و ۱۵).

و) ابن‌هشام هم گفته است: اول کسی که به خط عربی نوشت، حمیر بن سبأ بوده است (سیره الرسول).

۱. عرب عاریه قبیله بنی قحطانند که از حوزه فرات به یمن رفتند. کهلان و حمیر از امهات آن قبیله می‌باشند (الوسیط، ۶). قحطانی یا یقطانی مقیم یمن بوده‌اند که تورات نسب آن‌ها را به ارفخشاد می‌رساند (تاریخ تمدن اسلام، ۱۲).

۲. بعدها به «ایجد، هوز، حطی، کلمن، سغفص، قرشت، ثخذ و ضطغ» تبدیل شدند.

۳. یکی از قبایل عرب که در زمین بولان در راه حاجیان که از بصره می‌رفتند، سکونت داشتند و به بولان بن عمرو بن غوث بن طی منسوب بودند (معجم البلدان).

مؤلف تاریخ قرآن ریشه اصلی خط عربی را خط سامی دانسته و در کتاب خود آورده است: مورخان و دانشمندان برای خط عربی سه ریشه اصلی یافته‌اند:

- خط دموتیک مصری، نمونه‌های به‌دست آمده میان لغت و زبان ایشان، شباهت زیادی با لغات سامی یافت شده است.

- خط فینیقی، فینیقی‌ها که از نژاد سامی بودند و به‌کار نوعی تجارت مشغول بودند، برای داد و ستد خود نیاز وافر به ثبت و ضبط اطلاعات داشتند، لذا حروف الفبا را از مصر و کرت گرفته و به شهرهای دیگر صادر کردند.

- خط آرامی، آرامی‌ها ملت سامی نژاد بودند که در شام (شمال فلسطین) می‌زیستند و همیشه با عبرانیان نزاع داشتند. وقتی زبان عبری متروک شد، این زبان در زمان حضرت مسیح^(ع) زبان مشترک مردم خاور نزدیک شد (رامیار، ۱۳۶۲: ۴۹۲-۴۹۳).

ز) در کتاب خوشنویسی/اسلامی درباره رواج خط عربی آمده است: «قدیمی‌ترین آثاری که به خط کوفی و زبان عربی موجود می‌باشد، دو کتیبه است که یکی در یمن و به سه زبان یونانی، سریانی و عربی است و تاریخ ۵۱۲ م دارد و کتیبه دیگر به دو زبان یونانی و عربی است و در معبدی مسیحی در حران قرار دارد. بر اساس شباهت زیادی که این خط عربی با ترکیب خط نبطی و سریانی دارد، معلوم می‌شود که خطوط عربی ابتدایی باید از آن دو خط (نبطی و سریانی) اقتباس شده باشد. پس از رواج خط عربی، کتابت مصحف‌ها و کتاب‌ها و نامه‌ها و غیره، به تدریج به دو خط کوفی و نسخ منحصر شد. یاسین حمید سفادی نوشته است که خط عربی از کتیبه‌های نبطی کشف شده از النماره، زبد، حران و ام‌الجمال اقتباس شده است. وی می‌گوید: از کتیبه‌های مکشوفه در ام‌الجمال، کتیبه‌ای است مربوط به قرن ششم میلادی که اقتباس خط عربی را از خط نبطی اثبات می‌کند و تکامل مشخص اشکال مختلف خط عربی را نشان می‌دهد. این اشکال مشخص، از خطی نشئت می‌گیرد که خط عربی شمالی نامیده می‌شود. این خط ابتدا در شمال شرقی عربستان کاربرد داشته است، به‌ویژه در قرن پنجم میلادی به‌وسیله قبایل عربی ساکن در سرزمین‌های حیره و انبار رونق گرفت و از آنجا خط عربی در حدود اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم میلادی در سرزمین حجاز در غرب عربستان، گسترش یافت. مشهور است که بشر بن عبدالملک خط عربی را با کمک حرب بن امیه به مکه معرفی کرد. حرب کسی است که به این خط و شهرتش در میان اشراف قریش و

قبیله پیامبراسلام^(ص) اعتبار و احترام بخشید. پس از به کارگیری خط عربی شمالی در مکه، نگارش خط در مدینه گسترش یافت. در مدینه، قبایلی چون اوس، خزرج و ثقیف، طبق روال گذشته هنر نوشتن و کتابت را با علاقه درپیش گرفتند. یکی از کاتبان مدینه «زیدبن ثابت» بود که شهرت والایی یافت و مشهورترین کاتب پیامبراسلام^(ص) گردید. و همچنین در زمان خلافت عثمان (۳۵-۲۳ هـ ق) وظیفه کتابت و تطبیق اولین نسخه قرآنی به وی سپرده شد. (سفادی، ۱۳۸۱: ۱۰).

خط‌های قدیم عربی عبارت‌اند از: خط جزم، خط مقور و خط مبسوط.

۱-۱-۳ خط جزم

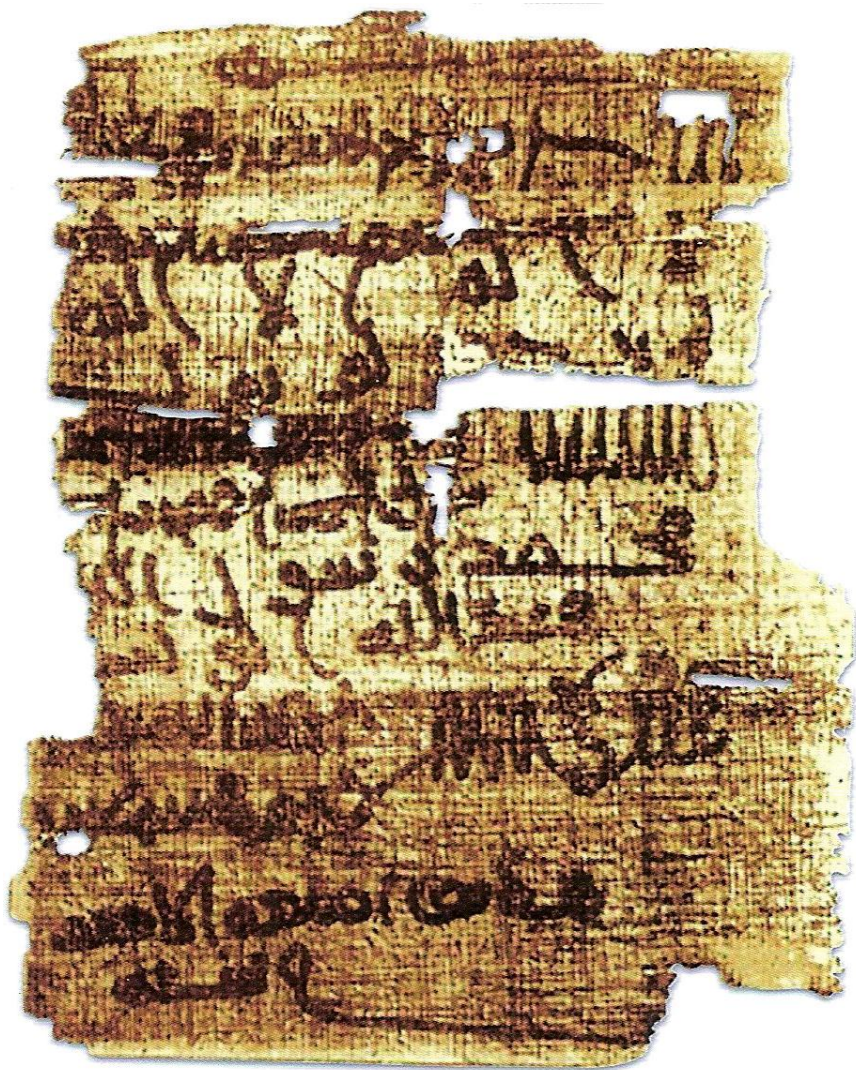
خط جزم از قدیمی‌ترین خط‌های عربی به‌شمار می‌رود و خط مردم حجاز بوده است. این خط، خطی زوایه‌دار و مستقیم بوده و بدون شک، بر تحولات و توسعه خط کوفی - که پس از آن به‌وجود آمد - تأثیر گذاشته است. در اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم میلادی، خط جزم در حیره (کوفه) و انبار کاربرد وسیعی داشت؛ گسترش و توسعه یافت و به تدریج به خط رایج اعراب تبدیل شد. هر یک از خط‌هایی که از خط جزم منشعب شده‌اند، به نامی که منسوب به محلشان بود، شهرت یافته‌اند؛ مانند خط انباری به انبار، خط حیری به حیره، خط مکی به مکه و خط مدنی به مدینه. این نام‌ها - که با نمونه‌های مشابهی که در مدینه شناسایی شده‌اند، مانند خط‌های مدور، مثلث و تنم^۱ - مطابقت دارند. از این سه نوع خط، تنها دو سبک نگارش با ویژگی‌های منحصر به فرد خود حفظ شد: یکی خط مقور و دیگری خط مبسوط (زاویه‌دار) که سرکش‌های مستقیم و ضخیم داشت (همان، ۱۱).

۱-۱-۴ خط مقور

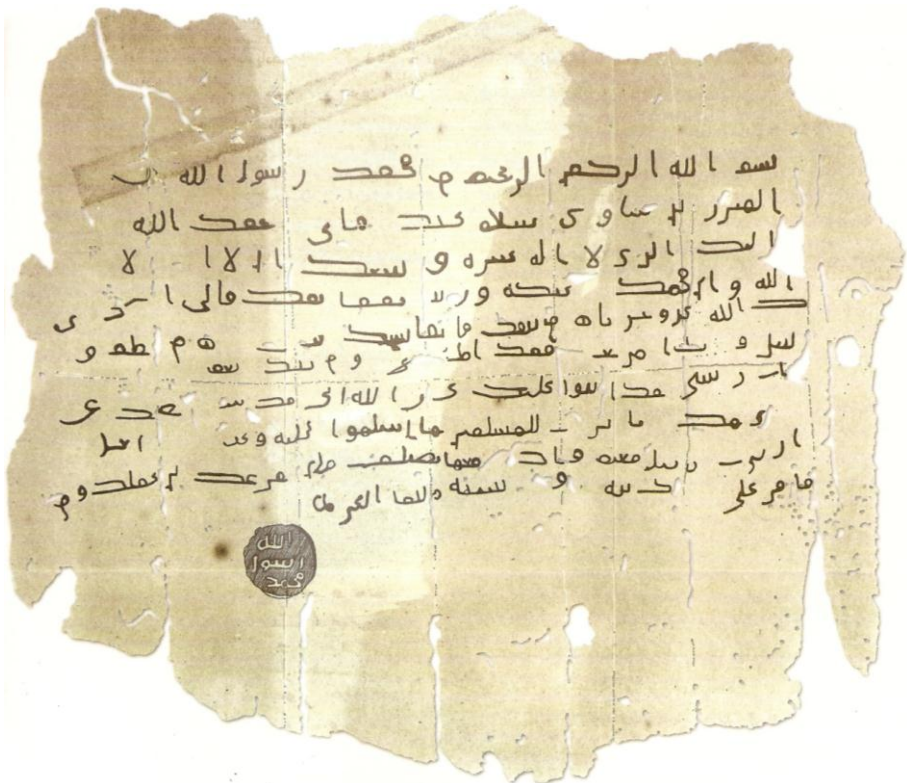
خط مقور یا «خط لّین» خطی است که نرم و روان نوشته می‌شد و برخلاف خط مبسوط، سرعت گردش قلم در آن بیشتر است (حاج سیدجوادی، ۱۳۷۹، ۲۲). این خط شاخه‌ای از خط نبطی است که به وسیله حیری‌ها و انباری‌ها به حجاز و جزیره العرب راه یافت. خط مقور از

۱. توأم یا جفتی که ترکیبی از هر دو نمونه مثلی و مدور است.

خط‌های مستدیر و قوسی است که حروف آن دارای دور و استداره است. این خط خطی شکسته و آسان بود، در مکاتبات و مراسلات استفاده می‌شده است. خط مقور را «حجازی مستدیر» نیز نام نهاده‌اند

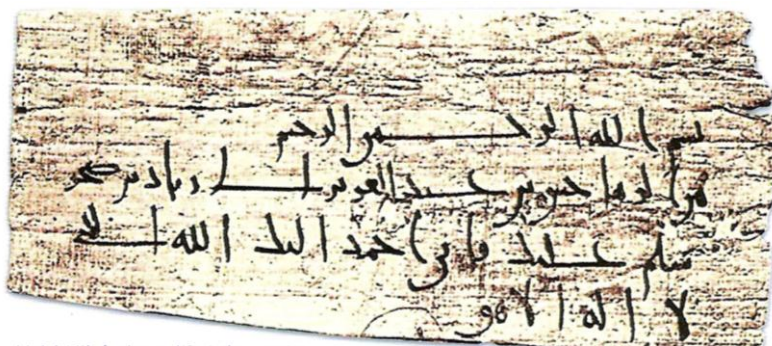
شکل ۱-۵. نامه‌ای به خط نسخ حجازی بر پاپیروس، قرن اول هجری قمری (حروف عربیه، ش ۲۶)

شکل ۱-۶. نامه حضرت محمد^(ص) به منذر بن ساوی، به خط مقور» محفوظ در کتابخانه
وین، اتریش (السيرة الحلبیة)

ترجمه فارسی: به نام خداوند بخشنده مهربان. از محمد، فرستاده خدا، به منذر بن ساوی. درود بر خدایی که زمام همه امور در دست اوست و هیچ معبودی جز خداوند متعال شایسته پرستش نیست؛ و نیز گواهم که محمد، بنده و فرستاده اوست؛ اما بعد، من خدای عزوجل را به یاد تو می آورم؛ زیرا آنکه نصیحت می کند، به نفع خویشتن نصیحت می نماید و آنکه از فرمان آن‌ها پیروی می کند، از من فرمان می برد، و کسی که آنان را اندرز دهد، به خاطر من اندرز می دهد، و فرستادگان من ثنای خیر بر تو می فرستند، و من تو را واسطه در میان گروه تو قرار دادم برای مسلمین، آنچه را که بر آن اسلام آوردند ... و تا آنگاه که شایستگی خود را حفظ کنی، هرگز تو را از کارت عزل نمی کنیم و آنکه بر یهودیت یا نصرانیت و یا مجوس بودن خود بماند، باید از آن‌ها جزیه بگیری.

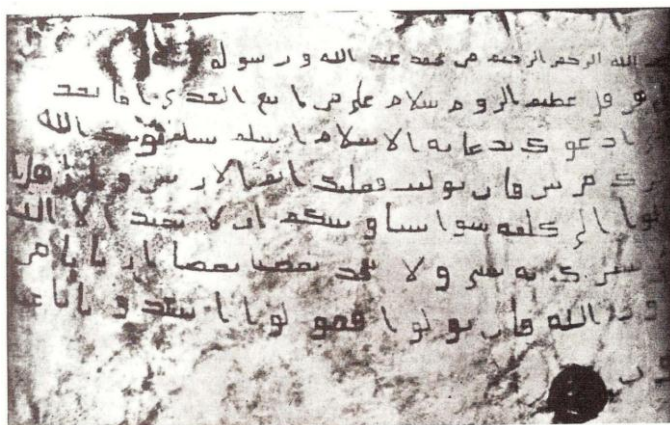
«محمد فرستاده خدا»

شکل ۱-۷. خط مقور (نسخ حجازی) بر پایروس، قرن اول هجری قمری (حروف عربیه، ش ۲۶)

۱-۱-۵ خط مبسوط (زاویه دار)

خط مبسوط خطی است زاویه دار که سرکش‌های مستقیم و ضخیم داشت و به خط حجازی یابس (خشک) نیز معروف بود. سابقه تاریخی خط مبسوط به قبل از بنیاد شهر کوفه و به شهرهای حیره و انبار می‌رسد. خط مبسوط خطی است مستقیم که اصل و ریشه سایر اقلام عربی به شمار می‌رود. نوع ساده خط مبسوط خط معقلی است. زیدبن ثابت کاتب مخصوص پیامبر اکرم (ص)، نامه هرقل، پادشاه روم را به خط مبسوط نوشته است (مقتدائی، ۱۳۹۴: ۲۵۷).

شکل ۱-۸. نامه حضرت محمد (ص) به هرقل پادشاه روم به خط مبسوط (اصول الخط العربی)